

СТОРОЖУК Х. В.

Національний медичний університет імені О.О. Богомольця

АДСТРАТНІ СЛОВА ЯК САКРАЛЬНІ НАЙМЕНУВАННЯ В СКЛАДІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті розглядаються світоглядні аспекти української лексики адстратного походження.

Ключові слова: українська мова, адстрат.

В статье рассматриваются мировоззренческие аспекты украинской лексики адстратного происхождения.

Ключевые слова: украинский язык, адстрат .

The article discusses world view aspects of the Ukrainian lexicon of adstrat origin.

Key words: the Ukrainian language, adstrat.

Актуальність статті пояснюється необхідністю міждисциплінарного вивчення української мови та втіленого в ній світогляду.

Мета статті – показати культурне смислове навантаження слів адстратного походження в українській мові.

Предметом дослідження є лексика української мови адстратного походження.

Об'єктом дослідження виступають культурні та світоглядні аспекти значення адстратної лексики.

Матеріалом є лексикографічні та фольклорні джерела.

Наукова новизна пояснюється поєднанням історичних, археологічних та лінгвістичних свідчень для створення якомога повнішої картини значень адстратних слів української мови.

Міра вивченості питання. Теорію субстрату досліджували в загальнотеоретичному плані та в застосуванні до української мови О.Б. Ткаченко, Ю.Л. Мосенкіс, Д.І. Переверзев [1; 2; 3].

Місце статті серед досліджень автора. Стаття є однією зі спроб практичного застосування (разом із [4]) теоретичних ідей автора, викладених у попередніх публікаціях [5; 6].

Поряд із **субстратною** лексикою в мові українського фольклору широко репрезентована **адстратна** лексика як закономірний результат давніх контактів із сусідніми мовами й запозичень найменувань не тільки предметів матеріальної культури, а й образів духовної культури. Наприклад, *Коляда* як назва спершу свята зимового сонцестояння, а потім і його персоніфікації, що має відповідники в мовах інших слов'янських і неслов'янських балканських народів (чеське і словацьке *koleda*, словинське *kolednica*, *coleda*, сербське *koleda*, *kolenda*, румунське *colinda*, албанське *kolëndÿ*, новогрецьке *колянта*) і сягає латинської назви давньоримського новорічного свята *calendae*. Назва могла ввійти до української мови передовсім унаслідок римсько-слов'янських контактів на Балканах у першій половині I тисячоліття до н. е. Такого самого походження назва і свято *русалій* від латинського *rosalia*, що теж було персоніфіковане в образі *русалок*. Очевидно, персоніфікацію назв свят і, ширше, певних проміжків часу можна розглядати як семантичну закономірність, що підтверджується значенневим розвитком запозичених слів, які первісно, у мовах-донорах, не мають семантики персоніфікації. Пор. у колядковому тексті:

Коляда іде, всім дари везе.

Всім дари везе, нам слово каже [7:76].

Ще одне адстратне слово з того самого середовища контактів являє собою, очевидно, приклад перекладу, тобто калькування: назва свята найкоротшого дня року *Корочун*, пор. румунське *craciun* південнослов'янського походження (*кращун* із типовою для південнослов'янських мов рефлексцією, що відповідає східнослов'янському звукосполученню *-оро-*) як назва Різдва, являє собою переклад назви латинського свята

найкоротшого дня року *bruma* від **brevi-ma*, що включає латинське *brevis* "короткий" та іменний суфікс.

Інтерпретація адстратної лексики балкано-романського, первісно латинського, походження в українській та інших слов'янських мовах на позначення 1) свята початку року, 2) свята літнього буяння зелені та 3) свята найкоротшого дня наприкінці року в зимове сонцестояння з дальшою персоніфікацією образів названих свят дозволяють реконструювати культово-календарний вплив балкано-романських мов на слов'янські, включаючи й протоукраїнські діалекти, у період, співвідносний із часом диференціації слов'янських мов близько середини I тисячоліття до н. е.

До адстратної лексики грецького походження в українській мові належать лексеми *комора*, *корабель* та ін., які раніше помилково інтерпретували як субстратні. Так, *корабель* – центральний образ української чарівної казки "*Летючий корабель*" і епізодичний образ у деяких інших казках, наприклад:

Зараз наказав майстрам робити корабель. В той час зробили корабель. Взяв він собі кілька жовнів і поїхав за "чарівною молодильною" водою. (8:"Молодильна вода")

Основною теоретико-методологічною засадою комплексного міждисциплінарного моделювання процесів субстратно-адстратної взаємодії мов як основи формування та функціонування етимологічно непрозорої лексики виступає ідея входження в мову певного слова або тематичної групи слів разом із певними ідеологічними уявленнями, найчастіше магіко-сакрального плану, відповідно до концепції С.В. Семчинського про діалектичну взаємодію внутрішньомовних, зовнішньомовних та позамовних чинників мовного розвитку.

Спроби побудови моделей етнолінгвоміфогенезу українців на основі сполучення свідчень матеріальної культури (передовсім археології), духовної культури (передовсім мистецтва та міфології) та мови здійснили Б.О. Рибаків, Ю.В. Павленко та Ю.Л. Мосенкіс, однак їхнім моделям бракує цілісності та верифікованості, певна частина використаних ними свідчень застаріли. Так, дослідження

Б.О. Рибаківа відзначаються суб'єктивністю інтерпретації міфології та набагато більшою довільністю використання мовної інформації. Дослідження Ю.В. Павленка були піддані критиці як з боку археології (Н.Б. Бурдо, М.Ю. Відейко), так і з боку лінгвістики (С.В. Конча). Дослідження Ю.Л. Мосенкіса спираються частково на застарілі археологічні свідчення, а низка визначених ним субстратизмів може бути з більшою вірогідністю кваліфікована як псевдосубстратизми, а саме адстратизми. До того ж існує проблема кореляції мовних і позамовних свідчень, яку розглядаємо нижче.

Мовна картина світу трипільців демонструє суперечності між лінгвістичною реконструкцією і мистецтвознавчою інтерпретацією археологічних свідчень. Трипільське суспільство й так само інші давньоземлеробські суспільства мідного віку (енеолітичного періоду) Балкан і Анатолії традиційно інтерпретують як зорієнтовані на центральні культу жіночих божеств, що підкреслює і сам дослідник мови трипільської культури, протиставляючи індоєвропейську і трипільську міфології. А тим часом атрибуція гіпотетично субстратних лексем *батько* й *онук* трипільцям із паралелями найменування батька в картвельській назві пана й нижньоєгипетській та лівійській назвах царя однозначно вказує на патріархально зорієнтоване суспільство. Недостовірність реконструкції імені Купали як дослов'янського субстратного підтверджує наведений вуисновок. Проте ім'я Лади, слов'яно-балтійське з відповідниками в хетто-лувійських, давньогрецькій і північнокавказьких мовах, начебто вказує на культ богині.

Реконструкція субстратної назви трону (праслов'янське **kreslo*, паралелі в балтійських мовах; аккадське *kursu*, арабське *kursij* “лава”, давньоєврейське *kisse*, грузинське *kwarcxli* “престол”, шумерське *guza*, старшумерське **kusa* “стілець, престол”, хаттське *gizha* “престол”, хурритське *kishi* “трон”, варіант *k/heshi* “стілець”) узгоджується як із патріархальною інтерпретацією трипільського суспільства та міфології, так і з образами богинь на тронах; пор. трипільські глиняні моделі крісел і “рогаті трони”.

Культ Місяця як один із центральних у трипільській культурі не знаходить ніяких лінгвістичних корелятів: слов'янська назва місяця має відповідники в інших індоєвропейських, північнокавказьких і, можливо (зі значенням "Сонце") картвельських мовах без середземноморських зв'язків.

Назви коня можуть свідчити про його культ у Трипіллі, проте сучасні археологи не погоджуються з інтерпретацією Б.Л. Богаєвським трипільських зображень саме як образів коня [9]. Однак носії пізньотрипільської культури вже освоїли коня. На плиті кромлеху одного з пізньотрипільських курганів села Усатове зображені людина, олень і три коня [10:38]. Усатівський кінь уже був свійським, і його роль на пізньому етапі усатівської культури зростає [10:113, 117].

Трипільські зображення птахів не відповідають жодному з реконструйованих найменувань птахів, як-от *голуб*, *горобець*, *кібець*, *паріг*, *сокіл*.

Таким чином, проблема атрибуції трипільській культурі принаймні деяких із субстратних лексичних елементів української та інших слов'янських мов потребує додаткової міждисциплінарної аргументації.

Незважаючи на висловлені нами вище істотні зауваження, вважаємо слушною думку про те, що важливим є вивчення трипільських міфологічних уявлень і ритуальної практики шляхом взаємоперевірки й подальшого синтезу археологічних і мовних свідчень. Результати такого дослідження можуть порівнюватися з міфоритуальними традиціями не лише балкансько-критського й кавказького регіонів (для яких уже виявлено яскраві аналогії, наведені в роботі), а й Єгипту, Месопотамії, Піренейського півострова (басків як представників тамтешнього доіндоєвропейського мовно-культурного світу), а також, можливо, протоіндійської цивілізації [11:348]. На археологічному матеріалі трипільську міфологію досліджували передусім Б.О. Рибаків, В.М. Даниленко, Н.Б. Бурдо, Л.С. Клейн. Для трипільських міфологічних образів нещодавно запропоновані нові лінгвістичні інтерпретації.

У процесі здійснення нашого дослідження встановлено, що етимологічно непрозорі елементи основного словникового фонду (базисної лексики) виступають наслідком субстратної взаємодії мов, тоді як етимологічно чужа певній мові або групі мов культурна лексика найчастіше є результатом адстратної міжмовної взаємодії.

Очевидно, як на рівні лексики, так і на рівні фонетичної, морфологічної та синтаксичної типології міра віддаленості мови або групи мов від прамови (наприклад, української від праслов'янської, праслов'янської від праіндоевропейської) або мови чи мовної групи від сусідніх мов або груп (наприклад, української від інших слов'янських, слов'янських від балтійських) співвідноситься з мірою тривалості й інтенсивності субстратно-адстратної взаємодії мов у минулому. Пор. ідею спрощення мови внаслідок інтенсивних мовних контактів (В.М. Чекман), що в найбільш яскравому вигляді виявляється в утворенні піджинізовано-креолізованих мов. Так, серед численних моделей доісторичних узасмовідношень балтійських і слов'янських мов найбільш вірогідною видається та, згідно з якою литовська мова найменше контактувала з іншими, зокрема можливими субстратними, й через те зберегла лексичні елементи й типологічні риси, найбільш близькі до праіндоевропейської мови серед балтослов'янських мов; латиська мова контактувала більшою мірою й дещо віддалилася від того архаїчного типу, який репрезентований литовською мовою, а праслов'янська мова, що первісно являла собою, очевидно, один із балтійських діалектів, поширювалася південніше за балтійські мови, а її носії активніше вступали в контакт із носіями інших мов, зокрема субстратних.

Соціальні страти архаїчного суспільства можуть відрізнятися за мовою й етнічно (пор. стародавню Індію), що дозволяє уточнити механізми субстратизації лексики та елементів інших мовних рівнів. Механізм субстратизації на матеріалі індоевропейських мов відповідає гіпотетичному механізмові індоевропеїзації первісно неіндоевропейських мов тих або інших

територій через гіпотетичне утворення індоєвропейськомовного найвищого прошарку суспільства (В.М. Щербаківський та ін.).

На матеріалі сусідніх із українською та іншими слов'янськими мовами германських мов видно, що питання про наявність у германських мовах доісторичного субстрату пов'язують із ширшою за своєю проблематикою гіпотезою *неолітичної креолізації*, яка гіпотетично описує зміну мов із доіндоєвропейських на індоєвропейські в доісторичній Європі [12; 13], з питанням про субстратні впливи на інші індоєвропейські мови, про *індоєвропейізацію* Європи за кілька тисячоліть до н.е. (публікації М. Гімбутас та ін.). Як відомо, стародавні субстрати припускають для багатьох мовних груп індоєвропейської родини – грецької, індійських, іранських, кельтських, хетто-лувійських та ін. Особливо важливою для субстратної гіпотези в германістиці є проблема докельтського мовного субстрату (передусім в острівних кельтських мовах), оскільки кельти тривалий час були сусідами германців у Західній Європі, і обидві групи мов могли нашаровуватися на ті самі доіндоєвропейські мови. Питання про можливі зв'язки субстратів української та інших слов'янських мов із субстратами кельтських та германських мов залишається відкритим.

Є всі підстави стверджувати, що походження слова разом зі специфікою репрезентованої ним позамовної дійсності значною мірою впливає на особливості його функціонування в мові, особливо в тих фольклорних текстах, які репрезентують найбільш глибокі основи світобачення носіїв мови, вербалізують міфопоетичну картину світу етносу.

Висновки. Лексика субстратного походження в мові української народної творчості вербалізує

1) образи трьох рівнів світобудови як антропоморфізованих міфологічних тварин – *коня* (середній світ), *голуба* і *сокола* (верхній світ); пор. субстратну лексему *кібець* без істотного міфологічного навантаження і субстратне *кобила* з невеликими міфологічним контекстом. Образ коня може набувати рис двох інших світів – верхнього (крилатий кінь) і нижнього (водний кінь).

Персоніфікація рівнів світобудови визначає космологічну роль названих образів;

2) персоніфіковані тваринні образи освоєного людиною світу (*баран, віл, пес, теля, цап*), тоді як протиставлені їм образи персоніфікованих тварин дикої природи мають назви індоєвропейського походження (*засць, лисиця, вовк, ведмідь*, за можливим винятком лексеми *вепр*, щодо якої не виключають субстратного походження), що може свідчити про велику роль мисливства в господарстві носіїв індоєвропейських мов на давніх етапах їхнього розвитку; деякі образи виявляють здатність поєднувати риси дикої природи й освоєного людиною простору (*кінь*);

3) неперсоніфіковані образи неосвоєного людиною магічного простору як місце сакрального дійства (*гай, ліс*) та концептоване втілення цього простору, співвідносно з ідеєю світового дерева, осі світу (*дуб*). Світові неосвоєної рослинної природи протиставляються світ освоєної людиною рослинності як джерела достатку (*жито*);

4) рослинні та тваринні персоніфікації образу душі (*дуб, горошина, голуб*).

Аксіологія вищезгаданих образів переважно позитивна, однак у мові чарівних казок трапляються й негативно навантажені образи коней, голубок.

Показово, що деякі субстратні лексеми мають мінімальне міфологічне осмислення (*кібець, кобила, пес, теля, цап*) на відміну від інших із максимальною міфологізацією (*голуб, кінь, сокіл*), що потребує дальшого дослідження. Очевидно, при започиненні слова з субстрату або адстрату діяли ті або інші концептуалізаційно-конотаційні механізми, що визначали міфологічну навантаженість лексеми, своєрідні стилістичні реєстри, спроекційовані на міфологію. Так, незважаючи на значний трипільський культ собаки, субстратне найменування її *пес* не має істотного міфологічного освоєння в досліджених фольклорних текстах; пор. іншу назву тварини *собака* іранського походження в контексті

значного й давнього культу собаки в іранських народів, а саме в зороастризмі.

Питання про причини значної диференціації субстратних лексем за мірою їх сакрально-міфологічного навантаження поки що залишається без повної аргументованої відповіді, якою може бути тільки побудова міждисциплінарної моделі взаємодії ідеологій / міфологій у тісному зв'язку зі взаємодією етносів та їхніх мов. Можливо, коріння специфіки таких механізмів слід шукати в ідеї різномовності соціальних стратів етносу.

Адстратна лексика української мови латинського (балкано-романського) походження вербалізує вторинно персоніфіковані (без персоніфікації в мовах-донорах) образи первісно язичницьких календарних свят (*Коляда, Русалії та русалки, Корочун*); до групи таких образів належить, очевидно, і *Купало, Купала* як результат переосмислення в язичницькому контексті християнського свята Івана Хрестителя (*Купала*), що співвідноситься з давнім язичницьким святом літнього сонцестояння.

Серед мовних джерел субстратних та адстратних елементів слід виокремити такі, як 1) давньогрецька та балкано-романські мови (адстрат: *комора, корабель*), 2) фінно-угорські мови (субстрат і/або адстрат: *дуб, щука*), 3) іранські мови (субстрат або адстрат праслов'янського періоду: *Бог, ящір*), 4) хетто-лувійські мови (субстрат, оскільки зазначені мови не контактували: *Перун, змія Оленка*). Наведені гіпотетично субстратні елементи свідчать про те, що слов'янські мови надзвичайно тісно контактували з іншими індоєвропейськими та неіндоєвропейськими мовами у сфері культів, пор. подібні контакти в часи Київської Русі. Активні контакти засвідчує і сфера власних імен, а саме міфонімів: *Дажбог* (праслов'янське, можливо, кельтського походження), *Хорс* (періоду Київської Русі, іранського походження), *Сварог* (періоду Київської Русі, індійського походження, можливо, відображає контакти ранніх східних слов'ян із індомовними синдами, що мешкали на узбережжі Азовського моря) та ін.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Ткаченко О.Б.* Очерки теории языкового субстрата / Орест Борисович Ткаченко. – К.: Наукова думка, 1989. – 208 с. 2. *Переверзев Д. І.* Проблема мовного субстрату на сучасному етапі дослідження (питання про гіпотетичний доіндоєвропейський субстрат германських мов у контексті загальної теорії субстрату) / Д.І. Переверзев // Актуальність античності та сучасність: Збірник на пошану дійсного члена Української академії архітектури Андрія Олександровича Пучкова. – К.: Альфа друк, 2008. – С. 23–27. 3. *Мосенкіс Ю. Л.* Теорія мовного субстрату: досвід і сучасний стан дослідження / Ю.Л. Мосенкіс, Д.І. Переверзев // Проблеми семантики, прагматики та когнітивної лінгвістики: Збірник наукових праць. – К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2008. – Вип. 14. – С. 348–353. 4. *Сторожук Х. В.* Функціонування субстратної лексики в мові українського фольклору / Х.В. Сторожук // Мова та історія. – Київ, 2014. – Вип. 323. – С. 4-61. 5. *Сторожук Х. В.* Питання інтерпретації лексики невідомого походження як субстратної: досвід вивчення англійської мови / Х.В. Сторожук // Мова та історія. – Випуск 303. – К., 2014. – С. 8–40. 6. *Сторожук Х. В.* Питання методології міждисциплінарного дослідження субстрату / Х.В. Сторожук // Мова та історія. – К., 2014. – Випуск 301. – С. 28–45. 7. *Колядки та щедрівки в сучасних записах* / Упорядник С.А. Кітова. – Черкаси: Брама, 2003. – 248 с. 8. *Українські народні казки* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nashakazka.org.ua/> 9. *Богаевский Б. Л.* Изображение лошади в поздне-«родовом» обществе Днестро-Днепровского района / Б.Л. Богаевский // Сообщения Государственной академии истории материальной культуры. – 1931. – № 1. – С. 20–25. 10. *Збенович В. Г.* Позднетрипольские племена Северного Причерноморья. – К., 1974. 11. *Мосенкіс Ю. Л.* Трипільська генеза милозвучності української мови. – К., 2002. 12. *Zvelebil, M.* Indo-European origins and the agricultural transition in Europe / M. Zvelebil // M.Kuna, N.Venclová (eds.), Whither Archeology? Papers in Honour of Evžen Neustupny. Institute of Archeology, Academy of Sciences of the Czech Republic, Praha: 172–203, 1995. 13. *Lehmann, Winfred P.* Pre-Indo-European. Washington, DC: Institute for the Study of Man. 2002.